

Włodzimierz Strus

Poziom dojrzałości emocjonalnej a zachowania moralne

Studia Psychologica nr 6, 149-170

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WŁODZIMIERZ STRUS
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

POZIOM DOJRZAŁOŚCI EMOCJONALNEJ A ZACHOWANIA MORALNE

The level of emotional maturity and moral behaviours

Abstract

This article presents the relationship between the level of emotional maturity (most important features) and exacerbation of chosen moral behaviors. The dependencies were analysed among emotional stability, strength of character, emotional sensibility, self-control and veracity, helping others, keeping the promises regarding different categories of people. The research group consisted of 73 students (34 men and 39 women). The results indicate to the positive correlations between self-control, strength of character and dimensions of veracity and keeping promises. This empirical study has confirmed only a few correlations between the emotional stability, the sensibility and helping others. Additionally the analysis has shown genders' differences.

1. WSTĘP

Zjawiska moralności to ważna społecznie, interesująca poznawczo a jednocześnie mało poznana dziedzina przejawiania się osobowości człowieka. Z uwagi na to, iż obecnie w genezie wielu negatywnych symptomów społecznych znaleźć można czynniki o moralnym charakterze, lista potencjalnych praktycznych zastosowań wiedzy w tym zakresie jest długa. Od opracowania metodyki kształtowania dojrzałości moralnej, do stosowania trafnej diagnozy moralności, co znalazłoby zastosowanie chociażby przy selekcji pracowników na strategiczne stanowiska czy do odpowiedzialnych ról społecznych.

Obserwacje codziennych życiowych zdarzeń wskazują, iż wiele w tym względzie może wyjaśnić emocjonalna strona osobowości. Bowiem niejednokrotnie z owych spostrzeżeń wynika, że emocje mogą niezwykle zaburzająco wpływać na funkcjonowanie moralne – od znieczulicy do samoudręczeń. Wiele innych zdarzeń wskazuje na rolę dyspozycji do reagowania uczuciowego, jako pośredniczących między niekorzystnymi warunkami życia codziennego (wysokie tempo, stres) a koncentracją na własnych „problemach”, „zagłuszeniem” głosu sumienia czy w końcu niemoralnymi zachowaniami.

Czy zatem dojrzałość emocjonalna, będąc jedną z najważniejszych właściwości prawidłowej, zintegrowanej osobowości, nie determinuje w znacznym stopniu jakości moralnego funkcjonowania człowieka i w konsekwencji postępowania? Dostarczenia przesłanek do odpowiedzi na tak postawiony problem badawczy stawia sobie za cel prezentowany artykuł.

2. PODSTAWY TEORETYCZNE

2.1. DOJRZAŁOŚĆ EMOCJONALNA

Ustalenia kryteriów dojrzałości emocjonalnej podejmowało się wielu autorów, począwszy od lat 20. ubiegłego stulecia. Podkreślano znaczenie zmniejszania intensywności i opanowywania reakcji emocjonalnych (Hollingworth), dostosowywania ich do wymagań otoczenia społecznego (Bridges), emocjonalnej niezależności od środowiska, umiejętności udzielania się otoczeniu, braku poczucia niższości, czy w końcu wymieniano poczucie rzeczywistości (Saul), obecność emocjonalnych reakcji antycypacyjnych (Jersild), dostrzegając rolę związku emocjonalności z rozwojem innych sfer osobowości, przede wszystkim zdolności intelektualnych (za: Gerstmann, 1963; por. także 1976; Szewczuk, 1975).

W swojej późniejszej pracy A. T. Jersild (1971) sprzeciwił się uznawaniu dojrzałości emocjonalnej za stan ostateczny czy absolutny, oraz sprowadzaniu jej tylko do zdolności kontroli. Ta ostateczna idea znajdowała wyraz w późniejszych koncepcjach twórców zajmujących się kontrolą emocjonalną czy, szerzej, samokontrolą (por. Averill, 1999; Brzeziński, 1973; Kofta, 1979; Levenson, 1999). Dlatego, mimo że uwarunkowana kulturowo samokontrola (por. też Bandura, 1998), rozumiana przez M. Koftę jako „inicjowany przez samą jednostkę proces, za pośrednictwem którego osiąga ona zbieżność między własnym zachowaniem a standardami wewnętrznymi (osobistymi) lub zewnętrznymi (nieosobistymi)” (1979, s. 58), jest niezwykle ważnym elementem dojrzałości emocjonalnej, to zbyt sztywna jej forma może mieć negatywny wpływ na zdrowie psychiczne i fizyczne (tamże, Levenson, 1999). Ponadto reguły rządzące emocjami „także coś umożliwiają, a nie tylko regulują” zaś kontrola implikuje plastyczność, oznacza reagowanie w taki sposób jaki jednostka chce” (Averill, 1999, s. 230; por. Saarni, 1999), będąc w rzeczywistości mechanizmem psychologicznym, określającym zdolność jednostki do umiejętnego wyrażania swoich stanów emocjonalnych zależnie od kontekstu sytuacyjnego (Brzeziński, 1973). Harmonijny rozwój emocjonalny polegałby na zrównoważeniu elementów samokontroli i spontaniczności w reagowaniu uczuciowym (Kofta, 1979; por. Gerstmann, 1976; Matczak, 1998). Ważne jest zatem również bogactwo życia emocjonalnego (por. Saarni, 1999).

W nowszych koncepcjach mówi się również o samoregulacji czy regulacji emocjonalnej, podkreślając jej rolę w radzeniu sobie w sytuacji trudnej, stresowej, przede wszystkim o charakterze społecznym (Brenner, Salovey, 1999; Eisenberg, Fabes, Losoya, 1999; Saarni, 1999; por. też Terelak, 2001). Wątki wskazujące na wagę emocjonalnych dyspozycji w zmaganiu się z sytuacjami stresowymi obecne były już u W. Menningera, który jako kryteria dojrzałości emocjonalnej wymieniał zdolność do funkcjonowania w warunkach trudnych oraz radzenia sobie z napięciami, lękami i niepokojami, jak również u G. Allporta, zwracającego uwagę na takie dyspozycje jak: tolerancja na frustrację, brak nadmiernej reakcji na sytuacje lękorodne (za: Płużek, 1994). Zdaniem Allporta, ważna jest także akceptacja swoich słabości i porażek oraz równowaga emocjonalna wynikająca z poczucia bezpieczeństwa psychicznego.

Obecnie bardzo popularnym podejściem do dojrzałości w emocjonalnej sferze psychiki ludzkiej jest ujmowanie jej w terminach inteligencji czy kompetencji emocjonalnej. Inteligencja emocjonalna obejmuje takie umiejętności jak: właściwe postrzeganie, ocena, ekspresja emocji, emocjonalne wspomaganie myślenia, rozumienie i analiza emocji, wykorzystywanie wiedzy emocjonalnej, świadoma regulacja emocji sprzyjająca rozwojowi emocjonalnemu i intelektualnemu (Meyer, Salovey, 1999; por. też Salovey, Meyer, 1990), oraz empatia i dobre umiejętności społeczne (Goleman, 1997, 1999; por. Saarni, 1999).

Ogólnie, najczęściej wymieniane dyspozycje czy kryteria dojrzałości emocjonalnej podzielić można na cztery kategorie. Prócz kontroli emocjonalnej, której aspekty omawiane były właściwie w każdej koncepcji, ważna jest stabilność emocjonalna, rozumiana przede wszystkim jako zrównoważenie, brak symptomów neurotycznych. Stabilność w porównaniu z samokontrolą byłaby mniej związana z rozwojem poznawczym, a w wyższym stopniu zależna od doświadczeń emocjonalnych (i uczenia się np. drogą warunkowania klasycznego)¹. Zatem u osoby stabilnej emocje w skrajnych natężeniach (w ograniczonym stopniu podatne na wpływy kontrolne), zasadniczo nie będą się pojawiać. Istotą stabilności emocjonalnej jest adekwatność wzbudzonego procesu emocjonalnego do wywołującego go bodźca, brak labilności emocjonalnej, spokój, stałość uczuciowa, dominujący nastrój łagodny, pozytywny.

Kolejną grupę cech dojrzałości emocjonalnej można określić jako siłę charakteru. Zawiera ona dyspozycje i zdolności, warunkujące efektywność w dążeniu do celu i radzenie sobie z przeciwnościami życia, stresem, jak np. wytrwałość, determinacja w realizacji zamierzeń czy radzenie sobie z negatywnymi emocjami. Siła charakteru zawiera też znaczący komponent moralny, bowiem wpływa ona na potencjał osobistego systemu norm do wzbudzania emocji sprzyjających moralnemu zachowaniu. Osoba o silnym charakterze efektywnie zmagą się również z pokusami łamania zasad, co objawia się zdolnością do podporządkowania swego zachowania zinternalizowanym normom, umiejętnością powstrzymywania swoich żądz w imię moralności, odpornością na pokusy, odpowiedzialnością za własne czyny i podejmowane zobowiązania, czy sumiennością w realizacji powinności.

Ostatnią dużą grupę cech dojrzałości emocjonalnej określić można mianem wrażliwości emocjonalnej. Dyspozycja ta, w wyższym stopniu niż wyżej wyróżnione uwarunkowana temperamentalnie (por. Strelau, 1998), przejawia się w szerokim wachlarzu doznawanych uczuć, różnorodności przeżyć, intensywności reagowania, ciekawości, spontaniczności, delikatności, dużej wyobraźni, a także zależności emocjonalnej od innych, braku dystansu, poczucia realizmu, obowiązku itp. (por. też Dąbrowski, 1984). Z punktu widzenia dojrzałości emocjonalnej, optymalne wydaje się średnie nasilenie wrażliwości.

¹ Z drugiej strony rozróżnienie to nie jest zupełnie klarowne, szczególnie w świetle twierdzeń Levensona (1999) bardzo szeroko traktującego kontrolę emocjonalną i wyróżniającego m.in. takie jej rodzaje jak mimowolna i nieświadoma. Autor skłania się jednak do poglądów M. Kofky (1979), który twierdzi, iż procesy samokontroli to specjalna podklasa procesów psychologicznej regulacji działania przebiegających na poziomie nieautomatycznym, w przebiegu których mechanizmy świadomości odgrywają podstawową rolę; jeśli chodzi o emocje to procesy kontroli nie są odpowiedzialne za samo jej wystąpienie, włączając się zaś wtedy gdy jednostka rejestruje niezgodność określonych zjawisk ze standardem.

2.2. WYMIARY MORALNOŚCI

Moralność stanowi wieloaspektową oraz wielorako uwarunkowaną sferę funkcjonowania człowieka. Dlatego poszczególne nurty teoretyczne koncentrowały się na różnych jej wymiarach. Klasyczna psychoanaliza (Freud, 1992) akcentowała aspekt emocjonalny (por. też Horney, 1994), teoria społecznego uczenia (Bandura, Walters, 1968; Bandura, 1998; Bronfenbrenner, 1970) zajęła się postępowaniem moralnym oraz wpływem czynników sytuacyjnych na zachowanie (por. Trempała, 1992). Jednocześnie oba kierunki traktowały rozwój moralny jako uwewnętrznianie moralności otoczenia (Gołąb, 1999), choć inaczej rozumiejąc procesy do niego prowadzące (por. Gołąb, 1980; Eysenck, 1976; Muszyński, 1987).

W podejściu poznawczo-rozwojowym (Piaget, 1967; Kohlberg, 1976, 1981; por. też Czyżowska, 1999; Gała, 1992; Gołąb, 1999; Przetacznik-Gierowska, Makiełło-Jarza, 1992) uwaga badaczy koncentruje się na rozumowaniu moralnym, które rozwija się, przechodząc przez kolejne stadia (od heteronomii do autonomii), równoległe do rozwoju poznawczego.

Z kolei autorzy wielowymiarowych koncepcji moralności (por. Muszyński, 1987; Reykowski, 1990; Trempała, 1992; Zaborowski, 1986) podjęli próby stworzenia modelu integrującego konkurencyjne podejścia i zdolnego wyjaśnić możliwie najwięcej aspektów funkcjonowania moralnego. Zdaniem R. Browna, jednego z pierwszych autorów tego nurtu, poszczególne aspekty moralności rozwijają się niezależnie, dzięki działaniu różnych mechanizmów, a więc naturalne są różne niespójności w tej sferze (1965, za: Gołąb, 1973, 1999). Wiedza moralna (zbiór reguł oceny zachowania) rozwija się zgodnie z zasadami przyswajania pojęć, a zależy m.in. od poziomu intelektualnego; uczucia moralne kształtują się głównie dzięki mechanizmowi warunkowania klasycznego; postępowanie zmienia się pod wpływem warunkowania instrumentalnego oraz uczenia się przez identyfikację (naśladownictwo, modelowanie). W ciągu życia jednostka może zmierzać do tego, by poddać postępowanie władzy moralności, zaś idealnym celem rozwoju jest osiągnięcie pewnej rozsądnej zgodności między sądami, uczuciami i działaniem (tamże). Rozwój przebiega od fazy dezintegracji, gdzie różne aspekty moralności doskonalą się względnie niezależnymi drogami, do fazy integracji, gdzie jednostka konstruuje spójny obraz rzeczywistości i samej siebie, a także staje się zdolna do tworzenia oryginalnych reguł moralnych (Gołąb, 1973).

J. Aronfreed wprowadza pojęcie standardów ewaluatywnych, rozumianych jako schematy poznawcze związane z określonymi emocjami (co pozwala im pełnić rolę motywacyjną – sterować zachowaniem). Ich zadaniem jest ocena wartości poszczególnych elementów rzeczywistości, a tworzą się one wedle odmiennych mechanizmów oraz dzielą na różne typy (1976, oraz 1968 za: Gołąb, 1973, 1999; por. Reykowski, 1990).

Integracji różnych aspektów moralności dokonać można również w ramach koncepcji świadomości moralnej, na którą składa się rozumowanie moralne, ustosunkowania moralne (wrażliwość moralna) (Gołąb, 1973) oraz sprawność postępowania moralnego (Gasiul, 2003). Owe trzy aspekty determinują funk-

cjonowanie moralne, zaś kluczowe znaczenie ma w tym względzie jakość relacji (spójność) między nimi (tamże). Świadomość moralna zawiera sumienie, które jest systemem standardów moralnych (struktur poznawczo-emocjonalnych potencjalnie dostępnych świadomości) i reaguje na pojawienie się w polu świadomości rozbieżności między danymi z sytuacji zewnętrznej (lub wewnętrznej, np. wspomnieniami) oraz, zaktywizowanymi przez te dane, standardami (por. Kofta, 1979; Szewczuk, 1975; Zaborowski, 1986). Reakcja ta polega przede wszystkim na wzbudzeniu uczuć moralnych (wstydu, winy, oburzenia czy godności, dumy), osądu moralnego oraz motywacji do zniwelowania (czy niedopuszczenia do zaistnienia) owej niezgodności. Świadomość moralna funkcjonuje zatem przez świadomość aktualną, która jest niejako ustawicznym „ polem walki”, konfrontacji treści o sytuacji (wraz z zaaregowaniem emocjonalnym, por. Trempała, 1992) ze schematami jednostki (np. reprezentacjami presji społecznych, wartościami, postawami, itd. (por. Brown, 1965, za: Gołąb, 1973, 1999; Kofta, 1979; Tomaszewski, 1975). Istotne jest tło afektywne pola świadomości, będące wypadkową wagi „przebywających” tam treści dla „ja” jednostki, a także innych czynników (jak np. aktualnego nastroju). Parametry emocji określają potencjał regulacyjny (por. Aronfreed, 1976) związanej z nią treści (jawi się ona jako ważniejsza, pilniejsza).

Postępowanie moralne, które stanowi niejako „namacalny” przejaw moralności, jest typowym dla danej jednostki sposobem zachowania w sytuacjach o moralnym znaczeniu. Natomiast konkretny akt zachowania (np. dotrzymanie obietnicy) jest wynikiem zetknięcia się bodźców sytuacyjnych z osobowością jednostki, w tym z treścią i dynamiką świadomości moralnej. Jednostka dokonuje oceny moralnej (czasami rozważa dylemat i formułuje osąd), ustosunkowuje się i podejmuje działanie, nierzadko jednak (gdy decyzja zapada bardzo szybko) to ostatnie jest wynikiem określonej sprawności, tworzącej się pod wpływem funkcjonowania człowieka w obliczu zdarzeń o moralnym znaczeniu w przeszłości.

2.3. ZALEŻNOŚCI POMIĘDZY SFERĄ EMOCJONALNĄ A FUNKCJONOWANIEM MORALNYM

Jakość funkcjonowania świadomości moralnej wyznaczają jej zdolności, indywidualna zawartość sumienia a także wiele dodatkowych czynników. Wśród tych ostatnich ważne miejsce zajmuje poziom dojrzałości emocjonalnej. Wpływ ten w powyższym schemacie myślowym można ująć następująco: po pierwsze, poziom dojrzałości emocjonalnej warunkuje jakość i adekwatność odczuwania moralnego, właściwy potencjał regulacyjny wartości i norm moralnych, a w konsekwencji harmonię świadomości moralnej (por. Gołąb, 1973) (wpływ ten został nazwany specyficznym). Efektem niedojrzałości jest m.in. dysfunkcjonalność wrażliwości moralnej, co powoduje utratę regulacyjnej funkcji świadomości, lub jej nadmierną dominację, a w rezultacie „niemoralne” lub sztywne zachowanie. Po drugie, emocjonalność wpływa na funkcjonowanie świadomości moralnej niespecyficznie, determinując poziom koherencji osobowości (zgodność między „myślą” a „czynem”) (por. Epstein, 1990; Gołąb, 1973, 1980; Kofta, 1979; Trempała, 1992; Żylicz, 1996), ogólną zdolność kontrolowania siebie, oraz zwyczajny „stan” pola świadomości jednostki (dominujący nastrój, zrównoważenie itp.),

określający szanse uwzględnienia (a także „rozmiar” tej reprezentacji) bardziej subtelnych zazwyczaj standardów moralnych i ich oddziaływania motywacyjnego. Zatem czynnik specyficzny warunkuje bezwzględną wielkość potencjału regulacyjnego sumienia (np. jak łatwo, na ile adekwatnie oraz na jak długo wzbudzone będzie poczucie winy w „sprzyjających warunkach” pola świadomości), zaś czynnik niespecyficzny jego wielkość względną (czyli to, jak bardzo treści świadomości moralnej „liczyć” się będą w polu świadomości, jak intensywna będzie konkurencja odmiennych motywów, oraz w rezultacie jaki będzie ich wpływ na postępowanie).

Najogólniej mówiąc, dojrzała emocjonalność zwiększa wpływ świadomości moralnej na zachowanie kosztem zmiennych sytuacyjnych oraz sfery popędowej. Jest ona jednym z warunków regulacyjnej roli świadomości moralnej (Gołąb, 1973, por. też 1976, 1980). Ponadto można się spodziewać, że również jakość funkcjonowania świadomości moralnej wpływa na poziom dojrzałości emocjonalnej.

W literaturze wzajemne uwarunkowania moralności człowieka i jego sfery emocjonalnej rozpatrywano pośrednio, przez udział ich dojrzałych „form” w zdrowej, przystosowanej osobowości (Maslow, 1986, 1990; Allport, 1988; por. Mowrer, 1970), jak również podkreślano ich bezpośrednie wzajemne oddziaływanie.

Zaburzenia w sferze emocjonalnej powodują dysfunkcje w funkcjonowaniu moralnym, jak w przypadku psychopatii czy skrupulatyizmu moralnego (zanik bądź „przerost” uczuć moralnych) (Gołąb, 1973; por. Jakubik, 1999; Pospiszyl, 2000; Płużek, 1994).

Wspólną płaszczyzną, która najtrafniej oddaje współzależność emocjonalności ze sferą moralną, wydaje się problematyka uczuć moralnych. Wagę tego zagadnienia dobrze ilustruje rola, jaką przypisuje się już od czasów psychoanalizy Freuda czy teorii społecznego uczenia się „najpopularniejszemu” uczuciu moralnemu – poczuciu winy (por. Allport, 1988; Bandura, Walters, 1968; Freud, 1992; Horney, 1994; Kofta, 1979). Zwraca się jednak uwagę również na inne emocje, zdolności czy struktury (związane z emocjami), które stanowią podstawę motywacyjną (czy źródło motywów moralnych) zachowania: jak np. uczucia pozytywne: dumą, uznanie (Gasiul, 2002; Epstein, 1990), empatia (Hoffman, 1990, 2000), wartości (Allport, 1988; Epstein, 1990; Gołąb, 1980; Ślipko, 2002), czy w końcu wyróżnia się odmienne formy motywacji moralnej (Batson, 2002; Gilligan, 1982, za: Gołąb, 1999).

U osoby dojrzałej emocjonalnie uczucia „skierowane na innych” przeważają nad „skierowanymi na siebie”, co wiąże się z gotowością pomocy (Szewczuk, 1975).

Wzajemne związki sfery emocjonalnej i moralnej podkreśla wielu autorów różnych modeli mechanizmów psychologicznych (por. Zaborowski, 1986). W koncepcji Kofty (1979) mechanizmy emocjonalne, przez swój udział w procesach samokontroli oraz wpływ na jej efektywność uczestniczą w „realizowaniu” norm moralnych, oddziałując na zachowanie. Z drugiej strony te zinternalizowane normy stanowią motywację poddawania kontroli własnych działań i emocji, opanowywania natężenia przeżywanych emocji, ich ekspresji czy zachowań nimi sterowanych. Ponadto efektywna samokontrola (por. też Eisenberg, 2000) za-

pewnia zachowaniu jednostki najwyższy stopień koherencji – zarówno emocje, popędy jak i procesy myślowe, percepcyjne oraz podejmowane działania, integrowane są z określonymi standardami i poddawane oddziaływaniom modulującym tak, że zostają dostrojone do akceptowanych norm postępowania, przekonań, postaw, wymagań zewnętrznych i wewnętrznych.

C. B. Starkey (2002) uważa, że posiadanie „właściwych” emocji ma podstawowe znaczenie dla „dobrego moralnego charakteru”, z powodu ich wpływu na moralną percepcję (wartościowanie). Emocje, potrzebne do pełnego zrozumienia tego, co jest znaczące, kierują i skupiają uwagę, przez co w konsekwencji oddziałują na przekonania moralne i dyspozycje do działania (tamże). Z drugiej strony, ekspresja emocji może „zdradzać” niemoralny postępek jednostki przed obserwatorem, np. w sytuacji kłamstwa, oszustwa (por. Frank, Ekman, 1997).

Podsumowując, można stwierdzić, iż ludzie moralni są jednostkami dojrzałymi emocjonalnie i społecznie (Zaborowski, 1986), reagującymi emocjonalnie adekwatnie co do znaku oraz z proporcjonalnym natężeniem do moralno-społecznej wartości sytuacji i życiowego znaczenia źródła emocji (Gerstmann, 1976), zaś „dojrzałość moralna i społeczna jest zarówno przyczyną, jak i skutkiem dojrzałości emocjonalnej” (Gasiul, 2002, s. 493).

Jeżeli chodzi o badania empiryczne zależności emocjonalności i sfery moralnej człowieka to należy stwierdzić, iż oprócz ich niezadowolającej liczby, nie zajmowały się one bezpośrednio związkiem dojrzałości emocjonalnej i świadomości czy postępowania moralnego (por. Gołąb, 1980; Kofta, 1979; Reykowski, 1976). Jednocześnie zależności takie implikują przytoczone wyżej twierdzenia, co badania empiryczne pozostające w ramach tej problematyki czyni uzasadnionymi i pożądanymi.

3. CEL PRACY I HIPOTEZY BADAWCZE

Dojrzała emocjonalność wydaje się pewną własnością struktury osobowości, natomiast sfera moralna to określona grupa elementów tej struktury oraz procesów w ramach niej zachodzących, których funkcjonowanie można odnieść, czy ująć w kategorii „dobra”, „zła”, „powinności”, „obowiązku”, korzyści społecznej, sprawiedliwości czy innych zasad etycznych (por. Ossowska, 1994).

Celem badań jest wykrycie niektórych determinantów funkcjonowania świadomości moralnej, a ściślej jej najistotniejszego (ze społecznego punktu widzenia) przejawu (czy aspektu) – postępowania moralnego. Na podstawie powyższych rozważań przyjęto, iż dla moralności ważny jest poziom dojrzałości emocjonalnej, wyrażający się w posiadaniu określonych cech czy zdolności, a ponadto uznano za zasadne oczekiwanie pozytywnego związku między tymi zmiennymi. Ogólną hipotezę sformułowano następująco: istnieje pozytywna zależność między poziomem dojrzałości emocjonalnej a nasileniem zachowań moralnych.

Zachowanie moralne będzie w tym układzie rozumiane nie tylko jako zachowanie w sytuacji o moralnym znaczeniu, ale również postępowanie pozytywne z punktu widzenia systemu wartości aprobowanego w zachodnim kręgu kulturowym. Tęgo typu wartościowanie było trudne do uniknięcia ze względu na złożość opisu i interpretacji przeprowadzonych badań, czy chociażby z uwagi na potoczne znaczenie wyrazu „moralny”.

4. PRÓBA BADAWCZA I METODA

W badaniu uczestniczyli studenci dzienni Wydziału Prawa Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Ostatecznie na 73 osoby, których wyniki zostały poddane analizie, 34 (46,6%) było płci męskiej zaś 39 (53,4%) żeńskiej. Wiek studentów mieścił się w przedziale 19-24 lata, przy czym wyraźna większość badanych osób miała 21-23 lata (61,6 % liczebności całej grupy). Grupa mężczyzn okazała się młodsza od kobiet (średnie wieku odpowiednio 20,8-22,1). Informując osoby badane o celu badania, unikano terminów „dojrzałość” czy „moralność”, by nie pobudzać potrzeby „dobrego wypadnięcia” oraz zmniejszyć nastawienie obronne. Mówiono mianowicie o chęci poznania związków, jakie mogą zachodzić między emocjonalnością człowieka a jego społecznymi zachowaniami. Badania przeprowadzono w okresie II-III 2003 r.

4.1. KWESTIONARIUSZ OSOBOWOŚCI 16 PF R. B. CATTELLA

Biorąc pod uwagę koncepcję najważniejszych aspektów dojrzałości emocjonalnej, sformułowaną w toku dotychczasowych rozważań, zdrową emocjonalność zdefiniowano operacyjnie za pomocą czterech czynników Kwestionariusza Osobowości 16 PF R. B. Cattella (1957, Cattell, Saunders, Stice, 1957, za: Nowakowska, 1970, Siek, 1992), a mianowicie: C – Stabilność emocjonalna, siła *ego*, G – Siła charakteru, siła *superego* I – Wrażliwość emocjonalna, Q₃ – Samokontrola, samoocena. Przyjęto, że osoby dojrzałe emocjonalnie cechuje wysoki wynik w czynnikach C, G, Q₃ oraz średnie wyniki czynnika I, zaś niskie wartości C, G, Q₃ oraz wysokie lub niskie czynnika I interpretowane będą jako wskaźnik niedojrzałości emocjonalnej. Pełną charakterystykę wybranych wymiarów osobowości (jak i dwunastu pozostałych) można znaleźć w dostępnych publikacjach (tamże, Sanocki, 1986). Warto podkreślić, że w opisie schematów zachowania wskazujących na powyższe czynniki pojawiają się określenia odnoszące się do różnych postaci panowania nad własnymi reakcjami. Wydaje się, że elementy mechanizmu samokontroli emocjonalnej najsilniej zaznaczają się jednak w Q₃, przez niektórych autorów traktowanym również jako miara integracji wewnętrznej czy dojrzałości osobowości (por. Golan, 1992).

W latach 1962-1963 Kwestionariusz Cattella został zaadaptowany do polskich warunków przez Pracownię Psychometryczną PAN (Nowakowska, 1970, Sanocki, 1986). Jednakże z uwagi na brak normalizacji Kwestionariusza dla polskiej populacji w badaniu wykorzystano przetłumaczoną przez Choynowskiego wersję oryginalną testu z 1950 r., składającą się z dwóch równoważnych wersji A i B, zaś do obliczenia wyników wykorzystane zostały normy amerykańskie wyrażone w skali stenowej. Z pełnej postaci Kwestionariusza (wersji A i B) wyodrębnione zostały pytania odpowiadające czynnikom C, G, I, Q₃, dodane pytania buforowe oraz zmodyfikowana odpowiednio instrukcja. Tak powstała wersja skrócona, która liczyła 90 pytań – 26 dla czynnika C, po 20 dla G, I, Q₃, oraz 4 pytania buforowe mające przynieść informację o postawie badanego do badania. Do wyboru były trzy możliwości odpowiedzi: „tak”, „nie wiem”, „nie” lub „a”, „nie wiem”, „b”.

4.2. KWESTIONARIUSZ ZACHOWAŃ SPOŁECZNYCH (KZS 3) P. O. ŻYLICZA

Kwestionariusz Zachowań Społecznych jest narzędziem badawczym mierzącym wybrane zachowania istotne dla moralności, pozwalającym na ocenę ich na-

silenia i zróżnicowania. KZS stwarza możliwości uchwycenia różnic w postępowaniu wobec różnych kategorii osób. Stopień zgodności w tej mierze Żylicz określa mianem integracji horyzontalnej (1996).

W skład Kwestionariusza Zachowań Społecznych (KZS 3) wchodzi trzy kategorie moralne: Prawdomówność, Pomaganie innym, Dotrzymanie obietnic, odnoszone do każdej z czterech kategorii osób: rodziny, przyjaciół, nielubianych znajomych oraz nieznanym. Poszczególne kategorie moralne definiowane są następująco: prawdomówność – „mówienie tylko tego, co jest prawdą, niekłamanie”, pomaganie innym – „niesienie innym pomocy w potrzebie”, dotrzymanie obietnic – „robienie tego, co się obiecało”. Cztery kategorie osób określone są w instrukcji Kwestionariusza w następujący sposób:

- Rodzina to ojciec, matka, dzieci, mąż, żona, rodzeństwo, dziadkowie;
- Przyjaciele to wszystkie te osoby, z którymi pozostajesz w bliskich, serdecznych stosunkach;
- Nielubiani znajomi to wszyscy ci znajomi, których nie darzysz sympatią;
- Nieznajomi to te osoby, których do chwili spotkania nie znasz, o których po raz pierwszy słyszysz lub właściciele rzeczy, które np. znajdujesz na ulicy.

W sumie na KZS składa się 12 skal, zwanych wymiarami danej kategorii moralnej. Skale „Pomagania innym” liczą po 10 pozycji, „Prawdomówność” i „Dotrzymanie obietnic” po 8. Na każde pytanie osoba badana odpowiada przez zakreślenie jednej z 7 cyfr symbolizujących następujące stwierdzenia: zdecydowanie nie, nie, raczej nie, trudno powiedzieć, raczej tak, tak, zdecydowanie tak.

W nazwie Kwestionariusza oraz w instrukcji, nie używa się terminu „moralność”, by zmniejszyć nastawienie obronne osób badanych. Założono także, że pozycje metody nie powinny dotyczyć sytuacji złożonych pod względem oceny moralnej. Na etapie konstrukcji narzędzia kontrolowano wpływ zmiennej aprobaty społecznej, eliminując pozycje wysoko korelujące z Kwestionariuszem Aprobaty Społecznej J. Wilczyńskiej i R. Drwała.

Rzetelność poszczególnych skal KZS 3 policzono za pomocą metody połówkowej (ze wzoru Guttmana) zastosowano również współczynnika α Cronbacha. Współczynniki rzetelności r_{tt} ($n = 166$) wahają się w granicach 0,66 do 0,87.

Określono trafność czynnikową KZS. Analizy pozycji w ramach trzech kategorii moralnych, przy łącznym traktowaniu pozycji wchodzących w skład poszczególnych wymiarów tych kategorii, dały następujące wyniki: po pierwsze, we wszystkich trzech przypadkach w pierwotnej, nierotowanej strukturze czynników ujawnia się czynnik podstawowy, który tłumaczy od 22% do 31% ogólnej wariancji pozycji odnośnych kategorii moralnych (wskaźnik Kaisera-Meyera-Olki-na (KMO) we wszystkich trzech przypadkach wysoki – ponad 0,80); po drugie, w każdej z trzech analiz występowała pozytywna korelacja wszystkich pozycji z owym podstawowym czynnikiem. Z powyższego wynikać można, że we wszystkich trzech przypadkach czynniki podstawowe odpowiadały danej kategorii moralnej. Potwierdza to, że wszystkie pozycje danej kategorii łączy faktycznie właściwy im czynnik.

W analizie czynnikowej dla wszystkich 12 skal KZS (wskaźnik KMO wysoki – 0,82) wyodrębniono czynniki ukośne, nie zaś ortogonalne, ze uwagi na wspólną

dla nich płaszczyznę moralności. Potwierdzeniem tego jest fakt, że również w tym miejscu, w nierotowanej strukturze czynników, na pierwszym miejscu pojawia się czynnik, z którym korelują dodatnio wszystkie skale (średnio ponad 0,65). Otrzymane trzy czynniki tłumaczą 61% wariancji i odpowiadają analizowanym kategoriom moralnym – w przypadku czynnika I („Prawdomówność”) ładunki czynnikowe wahają się w granicach 0,71-0,88; czynnik II („Pomaganie innym”) ładunki w granicach 0,46-0,88; zaś czynnik III („Dotrzymywanie obietnic”) 0,45-0,88. Jedyne ładunek czynnikowy skali „Dotrzymywania obietnic osobom nielubianym” na czynniku III był trochę niższy od niezwiązanych z dotrzymywaniem obietnic trzech ładunków czynnikowych.

Zylicz twierdzi, że „w ten sposób potwierdzona została prawidłowość konstrukcji KZS na bazie trzech samodzielnych kategorii zachowań moralnych, powiązanych ze sobą nadrzędną względem nich kategorią, jaką są – jak należy przypuszczać – zachowania moralne w ogóle” (tamże, s. 76).

5. WYNIKI

5.1. DOJRZAŁOŚĆ EMOCJONALNA I ZACHOWANIA MORALNE W GRUPIE MĘŻCZYŹN I KOBIECI

Analiza istotności różnic między średnimi testem t-Studenta dla prób niezależnych lub U Manna-Witneya dla zmiennych, których rozkład jest istotnie różny od normalnego (co sprawdzono za pomocą testu W Shapiro-Wilka, por. Brzeziński, 2002, Ferguson, Takane, 2002) wykazała, iż mężczyzn cechuje silniejsze *ego*, większa stabilność, natomiast kobiety są wrażliwsze emocjonalnie (zob. tabela 1). Obydwie różnice są istotne statystycznie. Zatem mężczyźni w porównaniu z kobietami są w wyższym stopniu opanowani, spokojni, stali w uczuciach, realistyczni, nastawieni praktycznie, choć nieco twardzi, szorstcy. Kobiety natomiast są bardziej delikatne, towarzyskie, o większej wyobraźni i estetycznym wyczuciu, jednak cechują się też większą lęklivością, labilnością emocjonalną, zamartwianiem się.

W zakresie badanych zachowań moralnych kobiety różnią się od mężczyzn jedynie w przypadku pomagania innym. Kobiety są bardziej pomocne, choć różnica ta osiąga poziom istotności statystycznej jedynie odnośnie do przyjaciół. Być może uwzględnienie w badaniu większej próby spowodowałoby lepszą weryfikację tej tezy, „istniejącej” w wiedzy potocznej, jak również potwierdzanej teoretycznie i empirycznie (por. Gilligan, 1982, za: Gołąb, 1999; Zylicz, 1996).

W celu zbadania, czy istnieją istotne różnice w poszczególnych wymiarach zachowań moralnych, w zależności od tego, kim jest partner interakcji, dane poddano analizie testem t-Studenta dla prób zależnych lub U Manna-Witneya. Stwierdzono, że o integracji horyzontalnej w badanej grupie można mówić jedynie w bardzo ograniczonym zakresie. Zarysowała się pewna prawidłowość, jeśli chodzi o spójność postępowania (silniej u mężczyzn): rozpatrywane kategorie osób dzieliły się w wielu przypadkach na, z jednej strony osoby z rodziny i przyjaciół, a z drugiej (choć rzadziej) osoby nielubiane i nieznanome. Największa spójność wystąpiła w wymiarach prawdomówności u kobiet, najmniejsza w pomaganiu innym u mężczyzn.

Tabela 1. Porównanie wyników w zakresie cech dojrzałości emocjonalnej oraz wymiarów zachowań moralnych w grupach mężczyzn i kobiet.

	MĘŻCZYŹNI		KOBIEТЫ		t/U	p
	M	sd	M	sd		
C	4,62	1,94	3,66	1,69	2,24	0,028 *
G	6,59	2,00	6,33	1,75	0,58	0,563
I	5,82	1,57	6,66	1,34	-2,47	0,016 *
Q	35,32	1,51	4,85	1,42	1,39	0,169
PRR	38,18	7,97	35,79	8,78	1,21	0,232
PRP	39,12	7,30	37,08	7,55	1,17	0,246
PRNZ	34,82	9,60	34,69	7,29	0,07	0,947
PRO	35,65	7,83	33,64	7,10	1,15	0,255
PR. OGÓL.	147,76	28,62	141,20	27,35	1,00	0,320
PMR	58,53	6,48	59,92	6,20	576	0,339
PMP	56,09	5,95	58,82	5,14	483	0,046 *
PMNZ	37,20	11,20	40,49	9,91	-1,33	0,188
PMO	43,12	7,05	45,43	9,12	-1,20	0,233
PM. OGÓL.	194,94	22,06	204,67	21,10	-1,92	0,058
DOR	45,06	5,15	44,79	6,87	0,18	0,855
DOP	44,56	6,15	45,23	5,40	-0,50	0,620
DONZ	36,65	7,86	36,74	7,54	-0,05	0,957
DOO	38,23	6,18	38,59	7,09	-0,23	0,822
DO. OGÓL.	164,50	21,54	165,36	22,53	-0,16	0,869

* $p < 0,05$; PRR – prawdomówność w rodzinie; PRP – prawdomówność przyjaciółom; PRNZ – prawdomówność nielubianym znajomym; PRO – prawdomówność nieznanym; PMR – pomaganie w rodzinie; PMP – pomaganie przyjaciółom; PMNZ – pomaganie nielubianym znajomym; PMO – pomaganie nieznanym; DOR – dotrzymywanie obietnic w rodzinie; DOP – dotrzymywanie obietnic przyjaciółom; DONZ – dotrzymywanie obietnic nielubianym znajomym; DOO – dotrzymywanie obietnic nieznanym.

Badani osiągnęli najwyższe wyniki w zachowaniach moralnych wobec przyjaciół i osób z rodziny, wobec nielubianych znajomych postępowanie jawiło się jako „najmniej moralne”. Kryterium takiego podziału byłaby więc nie tylko bliskość emocjonalna, ale zwłaszcza jakość (znak) emocji żywionych do partnera interakcji.

Z uwagi na to, że swoisty „brak względu na osobę” wystąpił w znakomitym zakresie (znakomita większość różnic okazała się bardzo wyraźna $p < 0,001$), autor zrezygnował z analiz danych, idących w kierunku poszukiwania zależności między cechami dojrzałości emocjonalnej a wielkością integracji horyzontalnej, jako przejawu ogólnej koherencji życia psychicznego człowieka.

5.2. ZWIĄZKI MIĘDZY DOJRZAŁOŚCIĄ EMOCJONALNĄ A ZACHOWANIAMI MORALNYMI

W celu oszacowania siły związku cech dojrzałości emocjonalnej oraz poszczególnych wymiarów wybranych zachowań moralnych, obliczono współczynniki korelacji r-Pearsona lub (dla zmiennych o rozkładzie istotnie różnym od normalnego) Rho Spearmana.

Z uwagi na to, że analiza różnic międzypłciowych w zakresie miar przeciętnego nasilenia siły charakteru oraz samokontroli, wykazała brak istotności owego zróżnicowania, w ramach pewnego uogólnienia zestawiono współczynniki korelacji między tymi cechami a ogólnymi wartościami trzech kategorii moralnych, obliczone dla całej grupy badawczej (tabela 2).

Ogólnie zależność między Czynnikiem G a analizowanymi zachowaniami moralnymi jest wyraźna ($r=0,40$). Siła charakteru, wytrwałość, odpowiedzialność, sumienność łączy się z prawdowością i dotrzymywaniem obietnic w istotnym stopniu ($p<0,01$). Natomiast w przypadku pomagania innym stwierdzono istnienie tendencji statystycznej.

Generalnie zachowania moralne wyraźnie wiążą się także z Czynnikiem Q_3 ($r=0,40$). Wzrostowi samokontroli, integracji, samooceny, towarzyszy zarówno większa prawdowość, jak i dotrzymywanie obietnic. Związki te należy określić jako znaczące, szczególnie w przypadku prawdowości ($p<0,001$).

Tabela 2. Współczynniki korelacji r-Pearsona siły charakteru (G) i samokontroli (Q_3) oraz ogólnych wartości trzech kategorii zachowań moralnych dla całej grupy badanych.

CAŁA GRUPA (n=73)	G		Q_3	
	r	p	r	p
PRAWDOMÓWNOŚĆ	0,39	0,001 **	0,41	0,000 ***
POMAGANIE INNYM	0,21	0,068 t	0,18	0,134
DOTRZYMYWANIE OBIETNIC	0,35	0,002 **	0,35	0,002 **
ZACHOWANIA MORALNE OGÓL.	0,40	0,000 ***	0,40	0,001 **

* $p<0,05$; ** $p<0,01$; *** $p<0,001$; t – $p<0,2$

Analiza związków między czynnikami G i Q_3 oraz poszczególnymi wymiarami każdej z kategorii zachowań moralnych, dokonana oddzielnie dla mężczyzn i kobiet, przyniosła informacje o wyraźnych różnicach płciowych w stwierdzanych zależnościach.

Im wyższa siła charakteru tym większa prawdowość, z tym że u kobiet stwierdzona zależność jest wyraźnie silniejsza (zob. tabela 3). Siła charakteru koreluje dodatnio z prawdowością w rodzinie zarówno w grupie mężczyzn, jak i kobiet. W przypadku kobiet związek ów jest znów silniejszy i określić go można jako umiarkowanie mocny ($r=0,51$, $p=0,001$). Ponadto w grupie kobiet Czynnikiem G koreluje dodatnio z prawdowością wobec przyjaciół ($r=0,47$, $p=0,003$) i osób nielubianych ($r=0,33$, $p=0,040$), zaś w przypadku mężczyzn z prawdowością wobec nieznajomych ($r=0,42$, $p=0,013$).

Tabela 3. Współczynniki korelacji r-Pearsona (rho-Spearmana) cech dojrzałości emocjonalnej oraz wymiarów zachowań moralnych dla grup mężczyzn i kobiet.

	MĘŻCZYŹNI			KOBIEТЫ		
	C	G	Q ₃	C	G	Q ₃
PRR	0,13	0,36 *	0,45 **	0,34 *	0,51 **	0,35 *
PRP	0,23	0,26	0,52 **	0,25	0,47 **	0,21
PRNZ	-0,003	0,22	0,32 t	0,22	0,33 *	0,31 t
PRO	0,04	0,42 *	0,37 *	0,26	0,17	0,29 t
PR. OGÓL.	0,11	0,36 *	0,47 **	0,30 t	0,43 **	0,33 *
PMR	0,06	-0,09	0,30 t	-0,01	0,31 t	0,13
PMP	0,15	-0,13	0,37 *	-0,04	0,23	-0,09
PMNZ	0,07	0,13	0,18	-0,18	0,12	-0,03
PMO	-0,01	0,23	0,29 t	0,12	0,21	0,09
PM. OGÓL.	0,11	0,16	0,44 **	-0,04	0,31 t	0,01
DOR	0,15	0,18	0,49 **	0,20	0,48 **	0,09
DOP	0,20	0,39 *	0,63 ***	0,23	0,44 **	0,07
DONZ	0,10	0,18	0,43 *	0,11	0,21	0,04
DOO	0,10	0,42 *	0,51 **	0,25	0,17	0,28 t
DO. OGÓL.	0,16	0,34 *	0,60 ***	0,23	0,37 *	0,14

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; t – $p < 0,1$

Siła charakteru wiąże się pozytywnie z pomaganiem innym (zwłaszcza rodzinie) u kobiet na poziomie tendencji, bliskiej jednak granicy istotności ($p=0,052$). Związki takie przy zastosowaniu testu jednostronnego można interpretować jako statystycznie istotne.

Większa siła charakteru sprzyja dotrzymywaniu obietnic przyjaciołom, zarówno wśród mężczyzn ($r=0,34$, $p=0,046$), jak i kobiet ($r=0,37$, $p=0,019$). Czynniki G dodatnio koreluje z dotrzymywaniem obietnic: rodzinie ($r=0,48$) i przyjaciołom ($r=0,44$) w grupie kobiet, oraz względem rodziny i nieznanym w grupie mężczyzn. Korelacje w grupie kobiet okazały się silniejsze ($p < 0,01$).

Stwierdzono istnienie bardzo wyraźnych zależności między poziomem samokontroli, integracji a wybranymi zachowaniami moralnymi w grupie mężczyzn. Wyższa samokontrola łączy się w sposób bardzo istotny z większym nasileniem zarówno prawdomówności ($r=0,47$, $p=0,005$), pomagania innym ($r=0,44$, $p=0,009$), jak i dotrzymywania obietnic ($r=0,60$, $p < 0,001$). Zwłaszcza odnotowany współczynnik korelacji Czynnika Q₃ i dotrzymywania obietnic (wynik ogólny) określić można jako mocny. Samokontrola koreluje dodatnio, umiarkowanie mocno z prawdomównością w rodzinie, prawdomównością przyjaciołom (odpowiednio $r=0,45$ i $r=0,52$, $p < 0,01$), oraz wyraźnie lecz nisko z prawdomównością nieznanym ($r=0,37$). W przypadku prawdomówności nielubianym znajomym, zarysowuje się tendencja związku ($r=0,32$).

Samokontrola koreluje dodatnio z pomaganiem przyjaciołom w grupie mężczyzn ($\rho=0,37$), zaś w przypadku pomagania rodzinie oraz pomagania nieznanym stwierdzono zależność na poziomie tendencji statystycznej. Mężczyźni o większej samokontroli w wyższym stopniu dotrzymują obietnic nielubianym znajomym. Zależ-

ność ta (skądinąd wyraźna: $r=0,43$) jest jednak względnie najsłabsza, gdy weźmie się pod uwagę inne kategorie osób jako partnerów tego typu zachowań. Samokontrola silniej koreluje dodatnio z dotrzymywaniem obietnic rodzinie oraz dotrzymywaniem obietnic nieznanym ($r=0,49$; $p=0,003$ oraz $r=0,51$; $p=0,002$). Natomiast zależność stwierdzoną u mężczyzn między samokontrolą i integracją a dotrzymywaniem obietnic przyjaciółom określić można jako mocną ($r=0,63$, $p<0,001$).

W grupie kobiet samokontrola koreluje dodatnio z prawdomównością (z wynikiem ogólnym $r=0,33$, $p=0,039$), szczególnie zaś w odniesieniu do osób z rodziny ($r=0,35$). Jeśli chodzi o pozostałe wymiary prawdomówności, to poziom integracji (Q_3) nie jest obojętny dla stopnia, w jakim kobiety mówią prawdę nie-lubianym znajomym i nieznanym. Związki te stwierdzono jednak jedynie na poziomie tendencji statystycznej, podobnie jak w przypadku Q_3 i dotrzymywania obietnic nieznanym.

Wyższa siła *ego*, opanowanie (czynnik C), współwystępują z większą prawdomównością u kobiet (wynik ogólny), lecz tylko na poziomie tendencji związku ($r=0,30$). Jedynie dodatnia korelacja stabilności emocjonalnej i prawdomówności wobec członków rodziny przekracza poziom istotności ($p=0,035$) i wynosi $r=0,34$, a więc należy ją określić jako słabą (por. tabela 3).

W celu weryfikacji oczekiwanej krzywoliniowej zależności (w kształcie odwróconej litery U) między wrażliwością emocjonalną a zachowaniami moralnymi, wyodrębniono po trzy grupy dla każdej płci, pod względem wyników, jakie osiągnęły w Czynniku I. Podziału tego dokonano przez obliczenie dolnego i górnego kwartyła dla wyników surowych, a następnie kwalifikowano badanych do grup: o wysokiej wrażliwości (powyżej trzeciego kwartyła), średniej wrażliwości (między 1 a 3) i nisko wrażliwych (poniżej 1). W końcu porównano między sobą średnie wszystkich wymiarów zachowań moralnych, jakie osiągnęły te grupy, testem t-Studenta lub U Manna-Withneya.

Dokonując podsumowania przeprowadzonych analiz, należy stwierdzić brak podstaw do orzekania o związku między nasileniem wrażliwości emocjonalnej a rozpatrywanymi kategoriami zachowań moralnych.

Kolejnym etapem analizy statystycznej wyników badań było ustalenie, w jakim stopniu czynniki dojrzałości emocjonalnej tłumaczą zmienność poszczególnych wymiarów zachowań moralnych. W tym celu zastosowano analizę regresji wielokrotnej, w pierwszej kolejności dla trzech ogólnych kategorii zachowań moralnych mierzonych w całej grupie badawczej, a następnie dla poszczególnych wymiarów tych zachowań, oddzielnie dla mężczyzn i kobiet.

W grupie ogólnej ($N=73$) prawdomówność tłumaczona jest w 16% (skoryg. $R^2=0,1566$) znajomością poziomu samokontroli; wartość ta wzrasta do 24% ($R^2=0,2368$) przy dodatkowym uwzględnieniu siły charakteru. Pomaganie innym wyjaśniane jest w 12% ($R^2=0,1165$) przez wrażliwość emocjonalną i samokontrolę. 11% ($R^2=0,1139$) zmienności dotrzymywania obietnic można przypisać sile charakteru; po dołączeniu samokontroli wartość ta rośnie do 17% ($R^2=0,1753$). Ogólnie zachowania moralne (wskaźnik łączny) w 23% przewidywać można ze znajomości siły charakteru oraz samokontroli ($R^2=0,2345$).

Czynnikiem, któremu przypisać można zdecydowanie największy procent wyjaśnionej zmienności poszczególnych wymiarów zachowań w grupie męż-

czyn, jest samokontrola. Tłumaczy ona 31% ($R^2=0,3070$) zmienności wyników razem wziętych kategorii zachowań moralnych. Prawdopodobność można przewidzieć w 19% ($R^2=0,1954$) ze znajomości samokontroli oraz w 24% ($R^2=0,2445$), gdy dodatkowo znana jest siła charakteru. 17% ($R^2=0,1670$) zmienności pomagania innym, oraz 34% ($R^2=0,3417$) zmienności dotrzymywania obietnic, wyjaśniane jest przez Czynniki Q_3 .

Analizując poszczególne wymiary zachowań moralnych w grupie mężczyzn, stwierdzono, że w najwyższym stopniu czynniki dojrzałości emocjonalnej tłumaczą: dotrzymywanie obietnic przyjaciołom – 37% wyjaśnia Q_3 , 43%: Q_3 oraz G; dotrzymywanie obietnic nieznanym – 24% tłumaczy Q_3 , 33%: Q_3 i G; oraz pomaganie przyjaciołom – 19% wyjaśnia Q_3 , 31% – Q_3 oraz wrażliwość emocjonalna. 18% zmienności prawdopodobności rodzinie można przypisać czynnikowi Q_3 ; wartość ta wzrasta do 23% przy dodatkowym uwzględnieniu G. Prawdopodobność przyjaciołom w 24% wyjaśnia Q_3 . Natomiast mówienie prawdy nieznanym tłumaczone jest w 15% Czynnikiem G, a w 21% – G i Q_3 . Ponadto samokontrola wyjaśnia 17% zmienności pomagania rodzinie, 22% zmienności dotrzymywania obietnic rodzinie, oraz 16% dotrzymywania obietnic nieznanym.

W grupie kobiet cechą dojrzałości emocjonalnej, której znajomość daje największe podstawy do przewidywania zachowań moralnych jest siła charakteru. Tłumaczy ona 21% ($R^2=0,2138$) zmienności łącznego wskaźnika zachowań moralnych. Zmienność prawdopodobności wyjaśniana jest najwyżej, w 22% ($R^2=0,2239$), przez siłę charakteru oraz stabilność emocjonalną. Natomiast samo G tłumaczy 16% ($R^2=0,1597$) tej kategorii zachowania moralnego. 14% ($R^2=0,1445$) pomagania innym tłumaczone jest przez siłę charakteru oraz wrażliwość emocjonalną. Dotrzymywanie obietnic można przewidywać w 11% ($R^2=0,1157$) znając Czynniki G.

Gdy idzie o poszczególne wymiary zachowań moralnych w przypadku kobiet, to prawdopodobność rodzinie wyjaśnić można w 24% siłą charakteru, a po uwzględnieniu stabilności emocjonalnej procent tłumaczonej zmienności wzrasta do 33. Siłę charakteru przypisać można 20% zmienności prawdopodobności przyjaciołom oraz 12% zmienności pomagania osobom z rodziny. Gdy chodzi o wymiary dotrzymywania obietnic, to Czynniki G tłumaczy 20% tej kategorii zachowań odnośnie rodziny oraz 17%, gdy partnerem interakcji jest przyjaciel.

Jak widać w grupie mężczyzn, czynniki dojrzałości emocjonalnej tłumaczą znacznie większy procent zmienności zachowań moralnych.

Ogólnie należy podkreślić niski procent zmienności wymiarów moralnych odnoszących się do nielubianych znajomych u mężczyzn i kobiet oraz nieznanym u kobiet, który dałby się wytłumaczyć cechami dojrzałości emocjonalnej. Zachowania moralne wobec tego typu osób mają zatem w większym stopniu inne uwarunkowania, mniej zależą od cech emocjonalności, niż postępowanie odnośnie członków rodziny i (szczególnie) przyjaciół – zachowania moralne wobec przyjaciół są najlepiej tłumaczone właściwościami dojrzałości emocjonalnej.

6. DYSKUSJA WYNIKÓW

Przeprowadzone badania dowodzą istnienia licznych zależności między cechami, uznanymi na podstawie literatury przedmiotu za najważniejsze sympto-

my dojrzałości emocjonalnej, a wybranymi kategoriami zachowań moralnych. Ogólnie można stwierdzić, iż ze wzrostem poziomu dojrzałości emocjonalnej zwiększa się nasilenie zachowań moralnych. Jednakże siła owego związku zmienia się w zależności od uwzględnianej cechy emocjonalności, rodzaju zachowania oraz jego „adresata”, a także od płci osoby badanej.

Badania potwierdziły istnienie wyraźnych, pozytywnych zależności między wysokością samokontroli oraz siły charakteru a nasileniem wybranych zachowań moralnych, dodatkowo dostarczając też istotnych danych, co do różnic płciowych w tej mierze. Bowiem w grupie mężczyzn w zdecydowanie największym stopniu zmienność poszczególnych wymiarów zachowań moralnych wyjaśnia samokontrola, zaś u kobiet siła charakteru. Oznacza to, że takie cechy mężczyzn jak opanowanie, dokładność, silna wola, kontrola emocji, dystans emocjonalny, trwałość zainteresowań, pragmatyzm czy mniejsza refleksyjność najsilniej wiążą się u nich z intensywnością występowania zachowań moralnych, zaś wytrwałość, odpowiedzialność, stałość uczuciowa, sumienność, determinacja i uporczywość w działaniu, kontrolowanie gniewu i złości czy liczenie się z innymi, gotowość do współpracy, posiadanie własnego zdania, lojalność najmocniej łączą się z moralnym postępowaniem kobiet.

Interpretując owo zróżnicowanie międzypłciowe, jeżeli chodzi o najsilniej znaczące się związki, w ramach przyjętego modelu teoretycznego, opisującego relacje między sferą emocjonalną i funkcjonowaniem moralnym, należy zauważyć, że w przypadku kobiet owa zależność ma charakter w większym stopniu specyficzny, zaś u mężczyzn bardziej niespecyficzny. Bowiem siłę charakteru interpretować można jako czynnik odpowiedzialny za wielkość potencjału regulacyjnego sumienia, moc, z jaką treść *superego* oddziałuje na zachowanie jednostki, jako najbardziej „moralny” element emocjonalności, determinujący m.in. natężenie i adekwatność uczuć moralnych. Zdolność samokontroli rozumiana może być w tym układzie jako bardziej ogólna dyspozycja, określająca generalnie panowanie jednostki nad swoim życiem psychicznym.

Wyniki prezentowanych badań zgodne są z potoczną wiedzą, (potwierdzaną także w badaniach, por. Kornaszewska, 2002) jeżeli chodzi o pogląd, iż kobiety są osobami bardziej „emocjonalnymi” i chwiejnymi zarazem, zaś mężczyźni są w wyższym stopniu zrównoważeni, racjonalni, lecz także twardzi, „gruboskórni”.

Dlatego mężczyźni, jako osoby „chłodno” myślące, w mniejszym stopniu wrażliwe, rzadziej doznające wzruszeń, uniesień, zmienności nastrojów czy intensywnych stanów emocjonalnych, bardziej mogą być podatni na rzadko pojawiające się silne emocje (w sensie nadmiernego ulegania ich wpływowi na myślenie i zachowanie). Motywy wynikające z tych silnych stanów emocjonalnych przytłaczają inne motywy. Jeśli więc mężczyźni nie ma dobrze wykształconych mechanizmów kontroli emocji (przeciwdziałających nadmiarowym reakcjom behawioralnym), gdy w jego osobowości brak jest harmonii, ładu, integracji, to jako istota wyposażona w silną sferę popędów walki, agresji nie będzie respektować bardziej subtelnych zasad, norm czy wartości. Oczywiście, ważna jest także treść sumienia i siła jego oddziaływania, ale bez umiejętności panowania nad rzadszymi, ale silniejszymi niż u kobiet impulsami, moralność mężczyzn będzie zagłuszana i spychana na margines. Dlatego właśnie u mężczyzn ważniejsza jest

ta bardziej ogólna strona dojrzałości emocjonalnej, jako czynnika zapewniającego kontrolę nad samym sobą.

Natomiast u kobiet, u których żywa emocjonalność jest czymś naturalnym, emocje częściej determinują tło świadomości, dlatego szczególnej wagi nabiera ów potencjał emocjonalny moralności (odpowiedzialny za siłę uczuć i motywów moralnych). Specyficzne oddziaływanie dojrzałej emocjonalności umożliwia przelamywanie konkurencji silnych motywów i wpływ sumienia na myślenie i działanie.

Ogólnie brak integracji psychiki oraz słabość mechanizmów regulujących są czynnikami niesprzyjającymi moralności, zaś działanie specyficzne jak i niespecyficzne emocjonalności na świadomość moralną, znajduje odbicie w postępowaniu. Znajomość cech dojrzałości emocjonalnej pozwala zaś lepiej przewidywać zachowanie moralne mężczyzn niż kobiet.

Zastanawia względnie mała liczba stwierdzonych zależności między stabilnością emocjonalną a analizowanymi zachowaniami moralnymi. Czynniki ten wydawał się jednym z najważniejszych elementów dojrzałości emocjonalnej i najbardziej charakterystycznych dla jej obrazu, a więc powstaje pytanie, czy rzeczywiście brak silnych związków między tymi zmiennymi, czy może wystąpiły tak silnie działające czynniki uboczne, że zniekształciły bardzo znacząco, realnie istniejące zależności. Jedynie dalsze badania mogą przynieść rozstrzygnięcie w tej kwestii, w tym miejscu jednak warto wspomnieć, iż takim źródłem zakłóceń mogłaby być sytuacja stresowa związana z trwającą w czasie prowadzenia badań zimową sesją egzaminacyjną, co mogło wpłynąć na okresowe zwiększenie labilności emocjonalnej (w porównaniu z populacją ogólną, choć należy pamiętać, że wykorzystano normalizację amerykańską), na ocenę siebie jako mniej opanowanego, dojrzałego czy np. na modyfikację działania zmiennej aprobaty społecznej. Takie symptomy niestabilności emocjonalnej, jak mały wgląd w siebie czy nasilone działanie mechanizmów obronnych u badanych, sprawiają, iż zakłócające działania tendencji do zachowywania się w sposób zgodny z postrzeganymi wymaganiami społecznymi, staje się problemem dla trafności badania postępowania moralnego, mimo ograniczania wpływu owej zmiennej na etapie konstrukcji KZS (Żylicz, 1996). W obliczu tego stwierdzenia badanie moralność osób niestabilnych emocjonalnie w ogóle jawi się jako problematyczne.

W końcu możliwe do przyjęcia jest jeszcze inne wyjaśnienie braku potwierdzenia w badaniu istnienia związku między poziomem stabilności emocjonalnej z zachowaniami moralnymi. Mianowicie zależności nie wykryto, gdyż w rzeczywistości... nie istnieją – przy czym dodać należy – na poziomie zachowania. Zarówno osoby zrównoważone, jak i labilne emocjonalnie mogą zachowywać się moralnie (lub nie), lecz inne będzie motywacyjne podłoże tych zachowań – u jednostek stabilnych prawdopodobne jest, że wynikać będzie ono z integracji moralnych myśli, uczuć, systemu norm z postępowaniem, natomiast zachowanie osób niezrównoważonych, neurotycznych charakteryzować może sztywność, perfekcjonizm, rygorizm moralny itd., ich moralne postępowanie będzie więc raczej efektem silnego lęku moralnego czy wewnętrznego przymusu. Stąd znowu powraca potrzeba uwzględniania w badaniach moralności różnych jej aspektów: oprócz zachowania, także uczuciowości, rozumowania, systemu norm i wartości moralnych.

Być może poczynione spekulacje nad zmiennymi, mogącymi zakłócająco wpłynąć na otrzymane wyniki badań, mogą dotyczyć również faktu, iż nie stwierdzono podstaw empirycznych na rzecz tezy o krzywoliniowym związku między wrażliwością emocjonalną a wymiarami wybranych zachowań moralnych (którego np. w odniesieniu do zachowań pomocnych, można było oczekiwać, chociażby opierając się na teorii optimum aktywacji/stymulacji Hebba oraz Leuby). Niewątpliwie również liczebność prób dla tej analizy nie była wystarczająco wysoka. Oprócz korelacji w grupie mężczyzn (oraz związku na poziomie tendencji statystycznej u kobiet) między pomaganiem przyjaciółom oraz wrażliwością, nie stwierdzono także liniowych zależności z udziałem Czynnika I.

Zachowaniami moralnymi najsilniej związanymi z czynnikami dojrzałości emocjonalnej okazały się prawdomówność i dotrzymywanie obietnic, najmniej zaś pomaganie innym; u mężczyzn w najwyższym stopniu cechami emocjonalności (głównie samokontrolą, integracją) można wytłumaczyć zmienność wymiarów dotrzymywania obietnic, w grupie kobiet zaś (przede wszystkim siłą charakteru) prawdomówność.

Pomaganie innym okazało się kategorią zachowań moralnych, której powyższe rozważania dotyczą w znacząco mniejszym stopniu, bowiem jej związek z cechami dojrzałości emocjonalnej okazał się najślabszy. Najwyraźniej stanowi ono fenomen o znacznie bardziej wielorakich uwarunkowaniach (wchodzą tu w grę m.in. złożone kwestie motywacyjne, Żylicz, 1996; por. też np. Reykowski, 1976, Reykowski, Eisenberg, Staub, 1990) w porównaniu z prawdomównością czy dotrzymywaniem obietnic.

Istnieje niewątpliwie potrzeba dalszych badań wzajemnych, złożonych powiązań emocjonalności człowieka z komponentami jego moralności. Podsumowując przeprowadzone badania empiryczne, trudno oprzeć się wrażeniu, iż w przypadku rozpatrywania zależności między tak wielowymiarowymi sferami funkcjonowania człowieka, przestrzeń zmiennych jest niewątpliwie dużo bardziej bogata niż uwzględnił to autor w swoim obrazie badawczym. Istotne znaczenie dla moralności mają zapewne chociażby poziom rozwoju intelektualnego, stopień zaspokojenia podstawowych potrzeb, różne dyspozycje osobowościowe itd.

Trzeba też mieć na uwadze fakt, iż w badaniu uwzględniono wybrane cechy dojrzałości emocjonalnej oraz niektóre kategorie zachowań moralnych. Ponadto pamiętać należy, że rozpatrujemy tu niejako formalną stronę zjawisk moralności. Dojrzała emocjonalność wydaje się warunkiem koniecznym, lecz niewystarczającym, wysokiego poziomu moralnego człowieka. Podstawowe znaczenie zdaje się bowiem mieć również treściowy aspekt moralności, jedynie wzmiankowo poruszany w tym artykule. Ważna jest bowiem również „zawartość” sumienia, czyli rodzaj, „jakość” uwewnętrznionych, przyjętych czy też wypracowanych lub odkrytych norm, zasad, wartości moralnych (por. Allport, 1988, Maslow, 1986, 1990).

BIBLIOGRAFIA

- Allport, G. W. (1988). *Osobowość i religia*. Warszawa: Pax.
Aronfreed, J. (1968). *Conduct and conscience. The socialization of internalized control over behavior*. New York: Academic Press.

- Aronfreed, J. (1976). Moral development from the standpoint of a general psychological theory. W: T. Lickona (red.), *Moral development and behavior: theory, research and social issues*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 54-69.
- Averill, J. R. (1999). Nieodpowiednie i odpowiednie emocje. W: P. Ekman, R. J. Davidson (red.), *Natura emocji*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 316-322.
- Bandura, A., Walters, R. H. (1968). *Agresja w okresie dorastania. Wpływ praktyk wychowawczych i stosunków rodzinnych*. Warszawa: PWN.
- Bandura, A. (1998). Samowzmocnianie: zdolność sprawowania pozytywnej wewnętrznej kontroli nad samym sobą. W: P. G. Zimbardo, F. L. Ruch, *Psychologia i życie*. Warszawa: PWN, 133-136.
- Batson, C. D. (2002). Justice motivation and moral motivation. W: Ross, M., Miller, D. T. (red.), *The justice motive in everyday life*. New York: Cambridge University Press, 91-106.
- Brenner, E. M., Salovey, P. (1999). Regulacja emocjonalna w okresie dzieciństwa: aspekty rozwojowe, interpersonalne i indywidualne. W: P. Salovey, D. J. Sluyter (red.), *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS, 288-327.
- Bronfenbrenner, U. (1970). Czynniki społeczne w rozwoju osobowości. *Psychologia Wychowawcza*, 1, 2, 1-19, 141-155.
- Brown, R. (1965). *Social psychology*. New York: The Free Press and Collier-Macmillan Limited.
- Brzeziński, J. (1973). Kształtowanie się mechanizmu kontroli emocjonalnej. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 18 (3), 99-108.
- Brzeziński, J. (2002). *Metodologia badań psychologicznych*. Warszawa, WN PWN.
- Cattell, R. B. (1957). *Personality and Motivation, Structure and Measurement*. New York: World Books Comp.
- Cattell, R. B., Saunders, D. R., Stice, G. (1957). *The sixteen personality factors questionnaire*. Champaign, Illinois: PAT.
- Czyżowska, D. (1999). Rozwój moralny. *Charaktery*, 2 (25), 40-41.
- Dąbrowski, K. (1984). *Funkcje i struktura emocjonalna osobowości*. Lublin: Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej.
- Eisenberg, N., Fabes, R. A., Lasoya, S. (1999). Reakcje emocjonalne: ich regulacja, korelaty społeczne i socjalizacja. W: P. Salovey, D. J. Sluyter (red.), *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS, 223-280.
- Eisenberg, N. (2000). Emotion, regulation and moral development. *Annual review of psychology*, 51, 665-697.
- Epstein, S. (1990). Wartości z perspektywy poznawczo-przeżyciowej teorii „ja”. W: J. Reykowski, N. Eisenberg, E. Staub (red.), *Indywidualne i społeczne wyznaczniki wartościowania*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 11-32.
- Eysenck, J. H. (1976). The biology of morality. W: T. Lickona (red.), *Moral development and behavior: theory, research and social issues*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 108-123.

- Ferguson, G. A., Takane, Y. (2002). *Analiza statystyczna w psychologii i pedagogice*. Warszawa: WN PWN.
- Frank, M. G., Ekman, P. (1997). The Ability to Detect Deceit Generalizes Across Different Types of High-Stake Lies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 1429-1439
- Freud, Z. (1967). Kultura jako źródło cierpień. W: Z. Freud, *Człowiek, religia, kultura*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Gała, A. E. (1992). *Uwarunkowania wychowawcze dojrzałej moralności*. Lublin: Katedra Psychologii Wychowawczej KUL i Oficyna Wydawnicza „Lew” – Wojciech Rojek.
- Gasiul, H. (2003). Świadomość moralna a dynamika rozwoju osobowości. *Episteme*, 29, 9-31.
- Gasiul, H. (2002). *Teorie emocji i motywacji. Rozważania psychologiczne*. Warszawa: Wyd. UKSW.
- Gerstmann, S. (1963). *Problemy teorii emocji*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Gerstmann, S. (1976). *Rozwój uczuć*. Warszawa: WS i P.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice. Psychological theory and women's development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Golan, Z. (1992). *Osobowość a zaangażowanie religijne*. Warszawa: ATK.
- Goleman, D. (1997). *Inteligencja emocjonalna*. Poznań: Media Rodzina of Poznań.
- Goleman, D. (1999). *Inteligencja emocjonalna w praktyce*. Poznań: Media Rodzina of Poznań.
- Gołąb, A. (1973). Problemy psychologii moralności. W: H. Jankowski (red.), *Etyka*. Warszawa: PWN.
- Gołąb, A. (1979). Wysokość standardów moralnych a moralne zachowanie się. W: I. Obuchowska, O. W. Owczynnikowa, J. Reykowski (red.), *Badania nad osobowością dzieci i młodzieży*. Warszawa: WS i P, 64-94.
- Gołąb, A. (1976). Normy moralne a gotowość do udzielania pomocy innym. W: J. Reykowski (red.), *Osobowość a społeczne zachowanie się ludzi*. Warszawa: KiW, 229-284.
- Gołąb, A. (1980). Teoretyczny mechanizm internalizacji norm. W: Z. Ratajczak (red.), *Psychologia w służbie człowieka*. Warszawa: PWN, 67-74.
- Gołąb, A. (1999). *Selektywne zapamiętywanie informacji jako wskaźnik postaw moralnych*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Hoffman, M. L. (1990). Empatia a aktywność prospołeczna. W: J. Reykowski, N. Eisenberg, E. Staub (red.), *Indywidualne i społeczne wyznaczniki wartościowania*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 77-98.
- Hoffman, M. L. (2000). *Empathy and Moral Development. Implications for caring and justice*. New York: Cambridge University Press.
- Horney, K. (1994). *Nowe drogi w psychoanalizie*. Warszawa: WN PWN.
- Jakubik, A. (1999). *Zaburzenia osobowości*. Warszawa: PZWL.
- Jersild, A. D. (1971). Rozwój emocjonalny. W: Ch. E. Skinner (red.), *Psychologia wychowawcza*. Warszawa: PWN.
- Kofta, M. (1979). *Samokontrola a emocje*. Warszawa: PWN.

- Kohlberg, L. (1976). Moral stages and moralization: the cognitive-developmental approach. W: T. Lickona (red.), *Moral development and behavior: theory, research and social issues*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 31-53.
- Kohlberg, L. (1981). Essays on moral development, t. 1: *The philosophy of moral development. Moral stages and the idea of justice*. New York: Harper and Row Publishers.
- Kornaszewska, M. (2002). Czynniki kształtujące różnice w emocjonalności kobiet i mężczyzn. *Studia Psychologica*, 3, 167-186.
- Levenson, R. W. (1999). Kontrola emocji: odmiany i konsekwencje. W: P. Ekman, R. J. Davidson (red.), *Natura emocji*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 233-239.
- Maslow, A. H. (1986). *W stronę psychologii istnienia*. Warszawa: Pax.
- Maslow, A. H. (1990). *Motywacja i osobowość*. Warszawa: Pax.
- Matczak, A. (1998). Rozwój emocjonalny. W: Z. Włodarski, A. Matczak (red.), *Wprowadzenie do psychologii. Podręcznik dla nauczycieli*. Warszawa: WS i P, 230-252.
- Meyer, J. D., Salovey, P. (1999). Czym jest inteligencja emocjonalna? W: P. Salovey, D. J. Sluyter (red.), *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS, 23-69.
- Mowrer, O. H. (1970). *Civilization and its malcontents*, W: J. V. McConnell (red.), *Readings in Social Psychology Today*. Del Mar California: CRM Books, 77-81.
- Muszyński, H. (1987). *Rozwój moralny*. Warszawa: WSiP.
- Nowakowska, M. (1970). Polska adaptacja 16-czynnikowego Kwestionariusza Osobowościowego R. B. Cattela. *Psychologia Wychowawcza*, 13, 478-500.
- Ossowska, M. (1994). *Podstawy nauki o moralności*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Pawlica, J. (1992). Moralność i etyka – czyli ustalenie pojęć. W: *Etyka*. Praca zbiorowa, Kraków 1992.
- Piaget, J. (1932/1967). *Rozwój ocen moralnych dziecka*. Warszawa: PWN.
- Plużek, Z. (1994). *Psychologia pastoralna*. Kraków: Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy.
- Pospiszyl, K. (2000). *Psychopatia*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Przetacznik-Gierowska, M., Makiello-Jarza, G. (1992). *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*. Warszawa: WS i P.
- Reykowski, J. (1990). Rozwój moralny jako zjawisko wielowymiarowe. W: J. Reykowski, N. Eisenberg, E. Staub (red.), *Indywidualne i społeczne wyznaczniki wartościowania*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 33-58.
- Saarni, C. (1999). Kompetencja emocjonalna i samoregulacja w dzieciństwie. W: P. Salovey, D. J. Sluyter (red.), *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS, 75-125.
- Salovey, P., Mayer, J. D. (1990). Emotional Intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9, 185-211.
- Sanocki, W. (1986). *Kwestionariusze osobowości w psychologii*. Warszawa: PWN.
- Siek, S. (1986). *Struktura osobowości*. Warszawa: ATK.

- Starkey, C. B. (2002). Emotion, moral perception, and character. *Dissertation-Abstracts-International-Section-A: Humanities and Social Sciences*, t. 62 (11-A): 3818
- Strelau, J. (1998). *Psychologia temperamentu*. Warszawa: WN PWN.
- Szewczuk, W. (1975). *Psychologia. Zarys podręcznikowy*, t. I-II, Warszawa: PWN.
- Ślipko, T. (2002). *Zarys etyki ogólnej*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Terelak, J. F. (2001). *Psychologia stresu*. Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza BRANTA.
- Trempała, J. (1992). *Rozumowanie moralne i odporność dzieci na pokusę oszustwa*. Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy.
- Zaborowski, Z. (1986). *Psychospołeczne problemy sprawiedliwości i równości*. Warszawa: PWN.
- Żylicz, P. O. (1996). *Samoaktualizacja a integracja moralna*. Warszawa: Fundacja ATK.